

СТРУКТУРУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВА: ПЛЮРАЛІЗМ ПІДХОДІВ

THE STRUCTURING OF THE SYSTEM OF LAW: PLURALISM OF APPROACHES

Слабко С.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії,

історії держави і права та міжнародного права

Інституту права імені Володимира Сташиуса

Класичного приватного університету

У статті розглянуто питання плюралізму підходів щодо структурування системи права. З'ясовано погляди науковців з теорії права та галузевих юридичних наук щодо структурних елементів системи права, віднесення певної сфери суспільних відносин до певного елемента системи права. Обґрунтована найбільш оптимальна модель системи права, зокрема й України.

Ключові слова: система права, структура системи права, елементи системи права, норма права, галузь права, інститут права.

В статье рассмотрен вопрос плюрализма подходов к структурированию системы права. Выяснены взгляды ученых – теоретиков права и специалистов в отраслевых юридических науках по отношению к структурным элементам системы права, отнесению определенной сферы общественных отношений к определенному элементу системы права. Обоснована наиболее оптимальная модель системы права, в том числе и Украины.

Ключевые слова: система права, структура системы права, элементы системы права, норма права, отрасль права, институт права.

The questions of pluralism of approaches to the structuring of the legal system are considered. The views of scholars on the theory of law and branch legal sciences on the structural elements of the system of law, the attribution of a certain sphere of social relations to a certain element of the legal system are clarified. The most optimal model of the legal system, including Ukraine, is substantiated.

Key words: system of law, structure of the system of law, elements of the system of law, norm of law, branch of law, institute of law.

Постановка проблеми. У сучасній теорії права (втім, як і раніше) об'єктивно існує плюралізм підходів до розуміння права (його сутності, ознак, змісту тощо), однак фактично всі вони не заперечують таку ознаку права, як системність. Як визначає Л.М. Добробог, чи розглядається право як норми, що походять від держави, нею охороняються і виступають регулятором найбільш важливих суспільних відносин, чи винятково як прояв правосвідомості, явища людської психіки, на які впливають різні фактори, зокрема і законодавство, чи як порядок суспільних відносин, який знаходить свій вияв у правомірній поведінці людей, – все одно – це завжди не просто норми, явища психіки, акт комунікації та ін., а їх система [1, с. 30].

Однією з фундаментальних тенденцій сучасного етапу розвитку теорії держави та права є осмислення факторів і напрямів становлення системи права. Важливою проблемою у цьому процесі є те, що більшість уявлень щодо структури та змісту системи права перебувають у сфері догми права, а це не дозволяє повною мірою застосувати до них сучасні методологічні підходи.

Питання щодо побудови та структурування системи права багатократно ставали предметом дискусій вчених і фахівців у сфері права. Ці дискусії тривають і донині, що підтверджує велике не тільки теоретичне, але і практичне значення цих питань для розвитку юридичної науки, підготовки фахівців, правотворчої та правозастосовної діяльності у державі, зокрема в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельну базу дослідження склали наукові праці вітчизняних та зарубіжних теоретиків права, фахівців з галузевих юридичних наук із визначенням власних позицій щодо структурування системи права, віднесення певної сфери суспільних відносин до певного елемента системи права, таких як: С. Алексєєв, Л. Добробог, М. Кельман, Л. Морозова, О. Мурашин, Н. Оніщенко, М. Пьянов, О. Скакун, С. Стеценко та ін.

Мета статті. На підставі узагальнення матеріалів щодо підходів науковців до структурування системи права, віднесення певної сфери суспільних відносин до певного елемента системи права обґрунтувати найбільш оптимальну модель системи права, зокрема й України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до нормативістської теорії Г. Кельзена, а отже, нормативного підходу до праворозуміння, право – це система взаємопов'язаних і взаємодіючих норм, які викладені в нормативних актах (текстах) [2, с. 270]. Проте у вчених немає єдиної думки щодо співвідношення понять «система права» та «структура права». Більшість з них розглядає систему права через її структуру, тобто внутрішню будову, що характеризується взаємодією норм права відповідної держави і їх об'єднанням у правові інститути та галузі. Н. Оніщенко, присвятивши монографічне дослідження правовій системі, пропонує таку дефініцію поняття «система права» – це обумовлена економічним і соціальним устроєм структура права, що відображає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі й інститути [3, с. 31]. Російський правник Л. Морозова систему права інтерпретує як об'єктивно наявну внутрішню структуру права, що склалася історично й обумовлена характером суспільних відносин, які регулюються [4, с. 273]. В юридичній літературі наводяться й інші визначення поняття системи права, однак при цьому завжди підкреслюється, що це: а) системне утворення, тобто не проста сукупність або сума елементів, а цілісне утворення, наділене конкретними властивостями, зв'язками, внутрішньою структурою; б) об'єктивне явище, оскільки обумовлене суспільними відносинами, що склалися в суспільстві; в) обумовлене національними, історичними, культурними або іншими соціальними факторами; г) динамічне, здатне змінювати свою внутрішню організацію під впливом зовнішнього середовища [4, с. 273].

Коли під системою права розуміють його структуру, його внутрішню будову, то мають на увазі певну форму організації правових норм, що діють у державі, такий порядок їх побудови, за якого норми позитивного (об'єктивного) права перебувають в єдності, узгодженості та взаємозв'язку і диференціюються на інститути та галузі. Однак, як вказує Н. Пьянов, подібний підхід до розуміння системи права загалом дозволяє розкрити деякі її риси, але в цілому уявляється обмеженим. Річ у тому, що термін «система» має й інше смислове значення, яке відповідає філософському розумінню системи, яке є для теорії держави та права за-

садничим. Система – це не структура, не внутрішня будова чого-небудь, а безліч пов'язаних між собою елементів, що становить певне цілісне утворення. Структура ж – це будова, внутрішня організація системи, що виражається у зв'язках і відношеннях, наявних між елементами, що становлять систему. Тому поняття «система права» розкриває не стільки структуру позитивного права (хоча і її теж), скільки саме позитивне право як певну систему [5]. Хоча, зауважимо, таке розуміння викликає питання можливості існування структури права поза його системою, і чи можуть функціонувати в праві явища (елементи), що виходять за межі його структурного та системного буття.

Тому під час формування системи права ми виходимо з розуміння, що під системою розуміється складно організоване ціле, яке містить окремі елементи, об'єднані різноманітними зв'язками та взаєминами. Будь-яка система передбачає два основні компоненти: по-перше, структуру – обумовленість і «набір» стосовно самостійних елементів у рамках єдиного (процесу, явища) і, по-друге, взаємодію елементів структури. Структура – стійка єдність елементів, закон зв'язку яких виражає впорядкованість, стійкість відносин. Вона забезпечує зберігання цілісності, єдності явища як системи, утворює її каркас. При цьому єдність елементів передбачає їх взаємодію між собою, що є способом існування системи. Завдяки взаємодії кожний елемент набуває своєрідних властивостей, притаманних системі в цілому. Його функціонування без системи неможливе [2, с. 360].

У структуруванні системи права найважливішою проблемою було питання критеріїв поділу права на елементи. Дослідження цієї проблеми показало, що вона постійно перебувала в центрі уваги вчених-юристів і була предметом обговорення низки наукових дискусій. Перша дискусія тривала у період 1938–1940 років між учасниками Першої наради робітників науки держави і права на сторінках журналу «Советское государство и право» (А. Вишинський, І. Трайнін, М. Карева, С. Братусь, М. Рейхель) [6]. Під час першої дискусії була відзначена важливість виділення об'єктивного критерію розподілу права на галузі й інститути, яким є предмет правового регулювання, тобто певна сукупність однорідних суспільних відносин. Предмет правового регулювання – це та сфера, на яку поширюється право. Він становить матеріальний критерій розподілу права на структурні елементи.

Однак класифікація галузей права тільки за предметом регулювання зводить дискусію про систему права лише до питання про систему суспільних відносин. Тому під час другої дискусії у 1955–1958 роках (С. Алексєєв, А. Венедиктов, О. Іоффе, М. Шаргородський, Л. Явич,) було визнано необхідним, крім основного критерію (предмета правового регулювання), виділити додатковий юридичний критерій – метод правового регулювання, під яким розуміється сукупність прийомів, способів і засобів впливу права на суспільні відносини. Специфіка суспільних відносин, регульованих нормами однієї галузі права, обумовлює необхідність використання при цьому певного методу, що у кожній окремій галузі буде специфічним (наприклад, цивільне право: предмет – майнові та особові немайнові відносини, основний метод – диспозитивний; кримінальне право: предмет – відносини, які виникають внаслідок скоєння злочину і застосування відповідного за формою та змістом покарання, основний метод – імперативний) [7, с. 86–117].

У третій дискусії (1982 р.) одні дослідники (В. Лаптев, В. Сорокін, В. Шахманов) пропонували відмовитися від методу правового регулювання. Інші (Т. Абова, В. Кудрявцев) вважали, що варто відмовитися не тільки від методу, але і від предмета правового регулювання. На думку третьої групи вчених (Р. Лівшиць, Ц. Ямпільська), треба відмовитися від галузі права та перейти до галузі законодавства. Незважаючи на суперечливі погляди, більшість

учених визнали предмет основним, а метод – додатковим критеріями поділу права на галузі [7, с. 295–296].

У наш час найбільш поширеним є об'єднання норм права у певні структурні елементи на основі специфіки предмета та методу правового регулювання. «Цеглинкою» системи права, первинним ланцюжком, первинним вихідним елементом системи права є нормативно-правовий припис (норма права). Норми за вказаними вище критеріями об'єднуються в певні структурні елементи системи права (галузь, інститут тощо). Проте щодо переліку цих структурних елементів дискусії тривають.

Основним структурним елементом системи права вважається галузь права – відносно самостійна сукупність норм права, об'єднаних загальністю предмета і метода правового регулювання [8, с. 174]. Тобто, якщо певну сукупність норм можна об'єднати загальним предметом (наприклад, у цивільному праві – майнові та особисті немайнові відносини) та методом (у цивільному праві – диспозитивний), то виокремлюється структурний елемент системи права – галузь права.

Характеризуючи систему права України, фахівці наводять перелік «найважливіших», «основних», «базових», «традиційних» галузей права та цим і обмежуються, хоча вживання таких термінів передбачає наявність «неважливих», «неосновних», «нетрадиційних» тощо. Із претензією на охоплення всіх галузей права наводиться така класифікація: а) профілюючі; б) процесуальні; в) спеціальні. Профілюючі галузі утворюють юридичну основу, обов'язкову частину системи права (конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право). Процесуальні галузі закріплюють порядок застосування матеріального права (цивільний, кримінальний, адміністративний та інші процеси). Спеціальні галузі на базі профілюючих розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальний правовий режим для того чи іншого виду суспільних відносин (трудове, сільськогосподарське, екологічне, земельне, сімейне, фінансове право та ін.) [2, с. 361]. Але така класифікація не набула широкого розповсюдження.

Найбільш узагальнюючу класифікацію галузей права, як вбачається, надано О. Скакун. За фундаментальністю норм, сконцентрованих у галузях права, їх можна поділити на: базові (фундаментальні) – містять вихідні норми права, які регулюють первинні суспільні відносини, та володіють вихідними юридичними режимами правового регулювання (конституційне – провідне, цивільне, адміністративне, кримінальне); профілюючі (спеціальні, конкретизуючі) – містять норми права, які регулюють сфери суспільних відносин, що пов'язані з первинними суспільними відносинами, і спрямовані на конкретизацію та підсилення дії певних норм базових галузей права (трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче, фінансове та ін.); комплексні – виникають на основі подальшого розвитку комплексних інститутів права, що утворюються на стику суміжних галузей права і користуються режимами, які належать цим галузям (господарське, аграрне, екологічне, житлове, транспортне право). Також авторка поділяє галузі права за субординацією в правовому регулюванні на галузі матеріального права і галузі процесуального права [9, с. 299–300].

Найбільш дискусійним на сучасному етапі є питання щодо місця у системі права сукупності правових норм у сфері охорони здоров'я, освіти, культури, спорту, науки, космосу тощо.

Наприклад, щодо місця медичного права у системі права серед науковців тривають дискусії, аналогічні подібним щодо освітнього, спортивного тощо права: від позиції визнання вказаних сфер однорідних суспільних відносин і виділення нових галузей (комплексних галузей) права до обгрунтованості входження цих відносин до сфер уже наявних галузей вітчизняного права (цивільного, адміністративного, господарського).

Так, прихильники розгляду медичного права як комплексної галузі права (С. Стеценко, О. Беденко-Зваридчук, О. Глинянська та ін.) визначають, що предмет медичного права – це суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення медичної діяльності (вважають її відокремленою сферою суспільних відносин), а метод медичного права – це сукупність правових способів, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин, що входять до предмета медичного права, відзначаючи комплексне використання у медичному праві адміністративно-правового (публічно-правового, імперативного) та цивільно-правового (приватно-правового, диспозитивного) методів правового регулювання [10, с. 11].

На наш погляд, діяльність у сфері охорони здоров'я має цивільно-правову природу (більшість відносин охоплюється майновими або особистими немайновими); господарсько-правову природу (медична діяльність підпадає під визначення господарської діяльності, потребує ліцензування, є видом господарської діяльності відповідно до КВЕД тощо); адміністративно-правову природу (у питаннях організації та функціонування системи охорони здоров'я у державі).

Тобто, право охорони здоров'я (медичне право), як і освітнє, спортивне тощо не мають самостійного предмета і методу.

Суттєві розбіжності існують у вживанні термінів «комплексна галузь» та «міжгалузевий комплекс». Так, до сукупності правових норм кількох галузей, що регулюють певну сферу суспільних відносин (наприклад, господарських), використовується і термін «комплексна галузь» [9, с. 299], і термін «міжгалузевий комплекс» [11, с. 136].

У цьому питанні вважається доцільним такий підхід: якщо можна виокремити предмет і метод правового регулювання, то таку сукупність норм визначати як комплексну галузь права (наприклад, господарське право: предмет – господарські відносини (господарсько-виробничі, організаційно-господарські, внутрішньогосподарські), метод – рівного підпорядкування всіх суб'єктів господарських відносин правовому господарському порядку), а якщо не можна (наприклад, сфера медицини, освіти, культури, спорту, науки тощо включає цивільні, господарські, адміністративні, трудові, фінансові відносини, хоча і зі своєю специфікою з притаманними їм імперативним та диспозитивним методами) – визначати як міжгалузевий комплекс.

Як відомо, галузі права поділяються на підгалузі, інститути, підінститути (субінститути). Щоправда, деякі автори не називають останні серед елементів системи права [2; 8].

Вважається за доцільне розглядати підінститут як елемент системи права. Адже, наприклад, галузь цивільного права включає підгалузі – зобов'язальне право, спадкове право, речове право, останнє, своєю чергою, – інститути права на чужі речі та права власності, останній – підінститути володіння, користування, розпорядження. При цьому використовувати саме термін «підінститут», а не «субінститут» – для ідентичності – «галузь – підгалузь», «інститут – підінститут».

У певних випадках деякі відносини, зважаючи на їх складність, не можуть бути врегульовані в межах однієї галузі права. Тоді ці норми утворюють такі структурні елементи, як комплексний інститут, комплексна галузь, міжгалузевий інститут, міжгалузевий комплекс. Щодо цих елементів деякі автори використовують термін «вторинні» [11, с. 136]. Але єдиного підходу щодо використання цих понять у юридичній літературі не вироблено. Наприклад, С. Лисенков до міжгалузевих (або комплексних) інститутів відносить інститут виборів Президента України, тому що основу і головний зміст цього інституту складають норми конституційного права, але, крім них, сюди входять норми трудового права (регулюють трудові відносини за місцем роботи кандидатів у Президенти в період виборчої кампанії), фінансового (регулюють питання, пов'язані з фінансуванням виборів), кримінального (встановлюють кримінальну відповідальність за порушення виборчого законодавства) та інших галузей права [8, с. 175].

Водночас можна навести приклад існування інституту договору в різних галузях права (цивільного, адміністративного, господарського, трудового), інституту відповідальності (у цивільному, адміністративному, господарському, трудовому, кримінальному та ін.) тощо. І такий інститут теж називають міжгалузевим [11, с. 136].

Вважається за доцільне інститут права, що включає норми декількох галузей, називати комплексним, а інститут права, що існує в різних галузях права – міжгалузевим.

Висновки. Питання структурування системи права, а саме визначення переліку структурних елементів, віднесення певних суспільних відносин (певної сукупності правових норм) до того чи іншого структурного елементу системи права були і залишаються предметом наукових дискусій. Аналіз наявних підходів дозволяє зробити висновки про доцільність побудови системи права на підставі наступних елементів: первинні – норма права, підінститут права, інститут права, підгалузь права, галузь права; вторинні – комплексний інститут, міжгалузевий інститут, комплексна галузь, міжгалузевий комплекс.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Добробог Л.М. Система права: теоретико-правовий дискурс. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 21. Частина II. Том 1. 2013. С. 30–32.
2. Кельман М.С. Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Кондор, 2005. 609 с.
3. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
4. Морозова Л.А. Теория государства и права. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2014. 464 с.
5. Пьянов Н.А. Консультации по теории государства и права: Тема «Система права». URL: law.edu.ru/script/matedirect.asp?matID=1138728
6. Вышинский А.Я. Основные задачи науки советского социалистического права / Советское государство и право. 1939. № 1. С. 20–24; Трайнин И.П. О содержании и системе государственного права / Советское государство и право. 1939. № 3. С. 42–44; Карева М.П. К вопросу о делении права на публичное и частное / Советское государство и право. 1939. № 4. С. 18–22; Братусь С. Н. О предмете советского гражданского права / Советское государство и право. 1940. № 1. С. 41–44; Рейхель М.О. К дискуссии о системе права / Советское государство и право. 1940. № 9. С. 198–200.
7. Алексеев С.С. Теория права. Москва: «Бек», 1993. 320 с.
8. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник. Київ: «Юрисконсульт», 2006. 355 с.
9. Скаун О.Ф. Теорія права і держави: підручник; М-во освіти і науки України. вид. 4-те. Київ: Правова єдність, 2016. 528 с.
10. Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України: підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. С.Г. Стеценка. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців. «Правова єдність», 2008. 507 с.
11. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посібн. Київ: МАУП, 2003. 240 с.